A XX-XXI.század új államtípusai
c. tételhez

A tekintélyuralmi állam és az autoriter politika

A XX. század – egy Eric Hobsbawm révén elterjedt közismert kifejezéssel élve – „rövid" volt ugyan, mert érdemben csak az I. világháború kitörésétől az ún. keleti tömb és Szovjetunió széthullásáig tartott, mégis ezernyi szélsőséget produkált.[217] Ennek az államok világában is megvolt a maga lenyomata, amennyiben az ekkor kifejlődött államok körében jócskán akadtak szélsőségesek és pusztítók. A XX. század új típusaiként három jellegzetes államot elemzek itt, melyek közül az egyik 1991 után is megmaradt, egy másik pedig a XXI. században újjáéledt, így azok közül kettő tekinthető századunk államainak is. A szóban forgó államtípusok:

[217] Vö. Hobsbawm, E. J.: *A szélsőségek kora. A rövid 20. század története.* Ford.: Baráth Katalin. [h.n.]. Pannonica, 1998. (eredetileg: *The Age of Extremes. The Short Twentieth Century, 1914–1991.* London, Michael Joseph, 1994). Hobsbawm *A történelemről, a történetírásról* című könyvében (Budapest, Napvilág, 2006) utalt arra, hogy a „rövid huszadik század" kifejezést magyar barátjától, Berend T. Ivántól vette át.

(a) a totális állam, vagyis a totalitárius politikai rendszer államszerű intézményrendszere;[218]

(b) a tekintélyuralmi állam, mely egy sokféle változatban létező, de lényegében autoriter, újabban illiberálisnak is mondott politikai rendszer közjogi kerete, valamint

(c) a polgári demokráciák II. világháború utáni változatához, az alkotmányos demokráciákhoz társult, sőt azokra épülő szociális-jóléti állam.

Ebből is látható, hogy a fejezet címében olvasható „Nyugat" nem szó szerint értendő; az Erich Maria Remarque regénycímét tagadva parafrazáló fordulat valójában „Európára", vagyis a tágabb, esetleg globális értelemben vett „Nyugatra" utal, amelybe bizonyos vonatkozásban Közép- és Kelet-Európa is beletartozik. Az elmúlt száz évben a fenti három új típusba sorolhatókon kívül természetesen születtek másfajta államok is, melyekből önálló típusok alkothatók. Ilyen például az intervenciós állam, a fejlesztő állam, a felszabadult gyarmatok modernista vázzal bíró állama, a totalitárius államok ázsiai mutációi így tovább. Ezekre vagy korábban utaltam, vagy később fogok – vagy nem jut rájuk helyem.

5/B. A tekintélyuralmi (autoriter) állam

A XX. századi államfejlődés másik karakteres államtípusa a tekintélyuralmi állam, egy – későbbi elnevezése szerint – autoriter politikai rendszerrel együtt. Jelentőségét illetően nem hasonlítható ugyan sem a totalitárius, sem a szociális-jóléti államhoz, már csak azért sem, mert közéjük ékelődve, Kelet és Nyugat között keletkezett „valahol félúton", s részben a globalizált értelemben vett Nyugat perifériáin létezik ma is. Pontosabban: új archetípusa a XXI. század elején a kelet-európai régióban éledt újjá, egészült ki, és onnan indult (metaforikus értelemben vett, de katonai jelentésben is felfogható) hódító útjára, vagy legalábbis tett szert világméretű ismertségre. E köztes státuszban[262] nem egyszerűen vegyítette és vegyíti

[262] A pozicionálás ehhez hasonló módját, a részleteket illetően nyilvánvalóan sok különbséggel, lásd Tóth G. A.: *id. mű* (2016) 5–18. és általános jelleggel Tóth Gábor Attila: Constitutional System Typology: Reflections on the Distinction Between Democracy and Non-Democracy. In: *Populismo, constitucionalismo populista, jurisdição populista e crise da democracia.* Szerk.: Branco, P. H. V. B. C. et al. Casa do Direito, Belo Horizonte MG. 2020. 310–341.

az átvett elemeket, hanem azokat mintegy „összedolgozva" önálló típust képez, s egyes esetei (mindaddig, amíg nem terjesztjük ki túl széles körre a fogalmat) többé-kevésbé egységes jellemzőkkel bírnak.

Az idesorolt államok köre… ♦ Tekintélyuralmi államok – amit ma többnyire nem e régimódi kifejezéssel neveznek meg, hanem „autoriter államnak" mondanak – jellegzetes módon az 1920-as években alakultak ki a közép-kelet-európai régió országaiban, s első változatukban főleg itt, és a Nyugat más perifériáin léteztek a két világháború között.

Így lényegében e kategóriával minősíthető a magyar állam Horthy Miklós kormányzósága idején (1920–1944),[263] Lengyelország Józef Piłsudski *de facto* diktátorsága alatt (1926–1935), valamint Románia állami berendezkedése, már II. Károly korporatista uralmának éveiben, de különösen azután, hogy felfüggesztette az alkotmányt, majd kinevezte Ion Antonescut (1930/38/40–1944). Nem volt más a helyzet a Jugoszláv Királyságban sem Karađorđević Sándor király diktatúrája idején (1929–1940), amely a legnehezebb időkben – a nagyhatalmak és szomszédai kis segítségével – egy (nevében) Független Horvát Államra (1941–1945) és néhány más bábállamra hullott szét. Ez idő tájt tekintélyuralmi államok jöttek létre e régió északi peremén, a Baltikumban is: Észtországban Konstantin Päts (1934–1940), Lettországban Kārlis A. Ulmanis (1934–1940), Litvániában Antanas Smetona (1926–1940) aktív közreműködésével. Az 1930-as években az autoriter uralom felbukkant Ausztriában, először Engelbert Dollfuß, majd Kurt A. Schuschnigg kancellársága idején (1933–1938). Ezeknek a rendszereknek a „nagy testvérek" egyike, a hitleri Németország és/vagy a sztálini Szovjetunió vetett véget: anschluss-szal, titkos paktumot követő hódítással, felszabadító háborúval és így tovább. A II. világháború idején a németek által „megtűrt" ún. Vichy-Franciaországban Philippe Pétain ugyancsak tekintélyuralmat alakított ki (1940–1944),[264] ami addig tartott, amíg meg nem érkezett

[263] Ezen állam jellegét illetően természetesen léteznek másféle – részben politikailag motivált, részben tudományosan megérvelt – álláspontok is, amelyekkel az itt és az V. rész 2. fejeztében kifejtetteken túl nincs itt hely vitázni. Érdekes viszont, hogy az alapkérdésre („Tekintélyuralmi volt-e a Horthy-fendszer?") adott igenlő és tagadó válaszok mellett akad olyan álláspont is, amely szerint az ún. Bethlen-konszolidáció korszakában még nem, a Gömbös-, Imrédy- és Teleki-kormányok alatt, vagyis 1932-től azonban már (talán) igen. Lásd Boros Zsuzsanna: Autoriter típusú volt-e a Horthy-kori magyar politikai rendszer? Korabeli és mai nézőpontok. *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae.* 2006 [2007]. tomus XLIII. 99–130. Lásd ugyanakkor azt az elemzést is, amelyi Juan Linz kategóriái alapján mutatja be Bethlen-korszakot: Turbucz D.: A politikai rendszer jellege a Horthy-korszak első tíz évében. *Múltunk*. 52. 2007/4. sz. 228–254.

[264] A Vichy-Franciaország új „Francia Államáról" lásd Paksy Máté: *A konstitucionalizmus archeológiája.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2014. 236–237., 241–245. Az etatizmussal gyakran flörtölő modern francia politikai kultúrában az autoritarizmusnak komoly előzményei voltak: annak idő előtti, sőt egyenesen koraszülött formája a *boulangizmus* volt. A Georges Ernest Boulanger tábornokra utaló ún. Boulanger-jelenségről a hazai szakirodalomban lásd M. Szebeni Géza: Jobboldali radikalizmus az EU-

az amerikai hadsereg. Tekintélyelvű államok jöttek létre az Ibériai-félszigeten is – így Portugáliában (1932–1970/74) António de Oliveira Salazar, Spanyolországban (1939–1975/78) Francisco P. H. T. Franco teremtette meg –, sőt, itt átvészelték a II. világháború korszakát. Mint az évszámok jelzik, az alkotás csak néhány évvel élte túl az alkotót, vagyis a legfőbb vezető halála után pár évvel mindkettő összeomlott.

E két utóbbit kivéve a II. világháború után – minthogy a Szovjetunió a maga totalitárius államát, az Egyesült Államok pedig az alkotmányos demokráciát exportálta kisebb-nagyobb mértékben fazonírozva – a tekintélyuralmi államok egy időre eltűntek a történelem forgószínpadáról. Bár egy-egy elemzésben olykor felbukkan a gondolat, hogy a késő totalitárius rendszerek 1970-es években kialakult ún. „pongyola diktatúrái" vagy más változatai, így a kádári Magyarország,[265] a titói Jugoszlávia, valamint az Edward Gierek-i Lengyelország valójában autoriter rendszerek voltak, ez azonban ezen államok intézményi struktúrája miatt, mely őrizte a totalitárius előzményeket, inkább félrevezető, semmint informatív.

Az viszont kijelenthető, hogy Kelet- és Közép-Kelet-Európa több országában ez az államtípus némileg módosult formában újra felbukkant a XXI. században. Így Oroszországban Vlagyimir V. Putyin építette ki 2000 után,[266] Fehéroroszországban pedig Aljakszandr R. Lukasenka 1994/2001-től.[267] A különböző elnökök által különböző politikai irányokba vezetett Ukrajna esetében e kérdésben olyannyira eltérőek, sőt, zavarba ejtően sokfélék a vélemények, hogy itt nem bonyolódhatunk azok tisztázásába, talán elég annyit megjegyezni, hogy Volodimir O. Zelenszkij 2019-es elnökké választását megelőzően ezt az országot is gyakran ebbe az államtípusba sorolták.[268] Idesorolható továbbá Magyarország Orbán Viktor miniszterelnöksége idején 2010-től[269]

ban. *Magyar Szemle.* 15. évf. 2006/5–6. sz. 108–127., és uő: A negyedik lovas. *Grotius.* [http://www.grotius.hu], valamint Hahner Péter: *Legújabb 100 történelmi tévhit.* Budapest, Animus, 2016. 66. fejezet.

[265] Lásd például Csizmadia Ervin: *Két liberalizmus Magyarországon.* Budapest, Századvég, 1999. 14–15. és uő *A politika és az értelmiség. Pártok, agytrösztök, hálózatok.* Budapest, Századvég, 2003. 52–53. Lásd még a következő kötet (részben tudományos, részben publicisztikai jellegű) tanulmányait: Bíró-Nagy A. – Éber M. et al: *Kádártól Orbánig.* Budapest, Noran Libro, 2021.

[266] A hatalmas szakirodalomból lásd például *Authoritarian Modernization in Russia. Ideas, Institutions, and Policies.* Szerk.: Vladimir Gel'man. London, Routledge, 2016.

[267] Lásd *Postcommunist Belarus.* Szerk.: Stephen White – Elena Korosteleva – John Löwenhardt. Rowman & Littlefield, 2005.

[268] Lásd például korábbról Prizel, Ilya: Ukraine between proto-democracy and „soft" authoritarianism. In: *Democratic Changes and Authoritarian Reactions in Russia, Ukraine, Belarus and Moldova.* Szerk.: Karen Dawisha és Bruce Parrott. Cambridge, Cambridge University Press 1997. 330–370. és Riabchuk, Mykola: *Gleichschaltung. Authoritarian Consolidation in Ukraine 2010–2012.* Kiev, K.I.S. 2012. Ez utóbbi lényegében publicisztika a Viktor Janukovics elnök alatti konszolidációról. Lásd még Hall, Stephen: *Tracing Authoritarian Learning in Belarus, Moldova, Russia and Ukraine.* London, University College, PhD-értekezés, 2020.

[269] A hatalmas szakirodalomra később még visszatérek, itt csupán azt jegyzem meg, hogy az ismertebb elemzések köréből az első jelentősebb írás, mely e kategóriába sorolta Magyarországot, a 2014-es parlamenti választások után született; vö. Guriev, Sergei – Treisman, Daniel: How Modern Dic-

és Lengyelország Jarosław A. Kaczyński informális vezetése alatt 2015-től, mióta az általa vezetett párt megnyerte a választásokat.[270] Magyarország esetében – miközben talán mondani sem kell, hogy ezt a helyzetértékelést sokan vitatják – érdekes kérdés, hogy Orbán Viktor államát összehasonlítják-e a hasonlóképpen nevesített korábbi magyar rendszerekkel: Kádár János, illetőleg Horthy Miklós uralmával, s ha igen, azt milyen alapon – például az állam szerkezetére, a magyar társadalom tradícióira vagy más tényezőkre hivatkozva – teszik.[271] Az 1990 körüli rendszerváltozások után, majd a következő évtizedben a délszláv és a balkáni államok is kísérletezgetnek a tekintélyuralom megújításával, de ott a hagyományos autoriter és az oda exportált, néha nemzetközi erőkkel fenntartott kezdeti demokratikus berendezkedés gyakran és hektikusan váltogatta egymást (például Észak-Macedóniában a N. Gruevszki és Z. Zaev közötti hatalmi váltás idején; 2016/17), s megítélésük is sokszor vitatott volt. Ennek ellenére abban csaknem általános az egyetértés, hogy a baloldali Milo Đukanović által vezetett Montenegrót 1990-től, valamint a jobboldali Alekszandar Vučić által vezetett Szerbiát 2012/14-től rendszerint így minősítik.

Manapság a fenti államokat és azok politikai rendszereit nem (a valamikor nálunk is viszonylag széles körben – Egyed István, Csekey István, valamint Ottlik László által már az 1930-as években – használt, s az ún. autoriter állam magyar megfelelőjeként értett) „tekintélyuralmi" kifejezéssel kategorizálják,[272] hanem Juan José Linz spanyol-amerikai politológus autoritarizmus-fogalmával írják le. Ezt a fogalmat Linz az 1960-as és 1970-es években Franco Spanyolországára vonatkozóan kezdeményezte, de szélesebb körben csak később terjedt el, és nyert kiterjesztett alkalmazást.[273] (E két terminust itt lényegében egymás szinonimájaként, illetőleg az előbbit az utóbbi magyar megfelelőjeként használom.)

---

tators Survive. Cooptation, Censorship, Propaganda, and Repression. *CEPR Discussion Paper.* 2015. (DP10454).

[270] Az itt is bőséges irdalomból példaként lásd Sadurski, Wojciech: *Poland's Constitutional Breakdown*. Oxford, Oxford University Press, 2019. és Drinóczi T. – Bien-Kacala, A. (szerk): *id. mű* (2021).

[271] Nem célom itt az ezzel kapcsolatos szakirodalom áttekintése, de utalok két álláspontra. Az egyik Wiener György elemzése (A 2009–2011. évi politikai rendszerváltásról. *Eszmélet.* 24. évf. 2012/93. sz. 25–52., és Orbán Viktor passzív forradalma. *Ezredvég.* 24. évf. 2014/6. sz. 105–118., 2014/7. sz. 84–98. és 25. évf. 2015/2. sz.), amely a 2010 utáni politikai rendszert „neohorthysta" berendezkedésnek tekinti. A másik Bozóki András megközelítése (Bozóki András: Horthy, Kadár, Orbán. Hundert Jahre Rätsel. *Europäische Rundschau.* 46. évf. 2018/4. sz. 25–35.), amely a három politikus és politikai rendszer általános, rövid összehasonlítását nyújta, azok strukrurális és működésbeli folyamatosságának kiemelésével.

[272] Lásd Egyed István: Az új államrendszerek és a magyar alkotmány. *Magyar Jogászegyleti Értekezések és Egyéb Tanulmányok.* 3. évf. 1933. klny., 1–22., Csekey István: Tekintélyállam és a magyar alkotmány. Der autoritäre Staat. *Jog.* 1936/6. 76–88. és Ottlik László: Parlamentarizmus és diktatúra (1–4). *Magyar Szemle.* 5. évf. 1932. XIV. kötet 4. sz. és XV. kötet 1–3. sz., 387–396., 97–104., 193–200. és 288–296.

[273] Vö. Linz, Juan J.: An Authoritarian Regime: The Case of Spain. In: *Cleavages, Ideologies and Party Systems.* Szerk.: Eric Allard és Yrjo Littunen. Helsinki, Academic, 1964. és An authoritarian regime:

Linz szerint Franco rendszere nem totalitárius és nem is demokratikus volt, hanem autoriter: olyan, amely e kettő közé helyezhető egyedi jellegzetességekkel bír. Később kiterjesztette e fogalmat más politikai rendszerekre is, és ő dolgozta ki ezek első, általános elméletét. Azokat a rendszereket sorolta ide, amelyeket

(a) „korlátozott politikai pluralizmus" jellemez és

(b) ahol nem érvényesülhet a politikai felelősség, hiszen a hatalmat gyakorló csoportot választásokon nem lehet leváltani. Az ilyen rezsimek Linz szerint

(c) „fejlődésük bizonyos pontjait kivéve nem ismerik a kiterjedt és intenzív politikai mozgósításokat",

(d) nincs bennük „részletesesen kidolgozott, irányító ideológia", de létezik egy „jellegzetes mentalitás", ami az ideológia egyes funkcióit látja el;

(e) végül az ilyen országokban „egy vezér vagy alkalmilag egy kis csoport gyakorolja a hatalmat, formailag rosszul meghatározott, bár valójában meglehetősen jól előre jelezhető korlátok között".[274]

Az autoritarizmus mint *terminus technicus* azok körében lett népszerű, többnyire már az 1990-es és 2000-es években, akik önálló közös kategóriát kerestek az országok két nagyon eltérő múlttal és kultúrával rendelkező csoportjára. Egyfelől az ún. poszt-totalitárius korszakban lévő, de az alkotmányos demokráciával megbarátkozni képtelen európai államok különböző változataira, másfelől a demokratikusnak ugyancsak nem mondható, de az elnyomás legdurvább, totalitárius eszközeivel nem élő Európán kívüli államokra.

Ez utóbbiakból olyan sok volt, s a konkrét példáknak egy közös fogalmi „nagykalapba" való bedobálásában az elemzők annyira hiperaktívak voltak, hogy a nap végén, azaz ma, az Európán kívüli államok számára szinte egy „nagykalapon belüli külön nagykalapot" lehetne itt fenntartani. Az elmúlt két-három évtizedben ugyanis egyes szerzők az autoriter államok közé sorolták a Közel-Kelet és Észak-Afrika hagyományos diktatúráit (például Bassár el-Aszad Szíriáját és a Hoszni Mubárak, majd az Abdel-Fatták esz-Szíszi vezette Egyiptomot), mások a távol-keleti fejlesztő államok bizonyos változatait (például a Li Kuang-jao által vezetett Szingapúrt), ismét mások pedig a dél-amerikai populista diktatúrákat is (így Chávez Venezueláját, Bolsonaro Brazíliáját és a hasonlókat). S akkor még nem is említettem Törökországot,[275]

Spain. In: *Mass Politics. Studies in Political Sociology.* Szerk.: Allard Rokkan – Stein Rokkan. New York, Free Press, 1979. 251–275. Áttekintő-összefoglaló műként, későbbről, lásd Linz, Juan J.: *Totalitarian and Authoritarian Regimes.* London, Lynne Rienner, 2000. különösen 159–243.

[274] Linz, J. J.: *i.m.* (1964) 255. és *i.m.* (2000) 159. (az utóbbi helyen a definiálás nehézségeire is utalva és az altipusok szükségességére rámutatva). Az ideológia és a mentalitás különbségeiről lásd *ugyanott*, 162.

[275] Vö. Bakmer, O.: How Did We Get Here? Turky's Slow Shift to Athoritarianism. In: *Authoritarian Politics in Turkey. Elections, Resistance and the AKP.* Szerk.: Baser, Bahar és Ahmet E. Öztürk. London, I.B. Tauris, 2017. 21–45. és Babacan, Errol et al: *Regime Change in Turkey: Neoliberal Auhoritarianism,*

a kaukázusi és a Kaszpi-tengeri térség államait (Örményországot és Azerbajdzsánt), valamint az öt modernizált közép-ázsiai kánságot,[276] amelynek egyik-másikát, legtöbbjét vagy mindegyikét az elemzők ugyancsak szívesen minősítik autoriternek. Természetesen nem maradt ki e csoportból Szaúd-Arábia és Bahrein, a Khomeini és Khameini ajatollahok által irányított Irán, a Moammer Kadhafi által vezetett egykori Líbia, valamint – visszatekintve – az 1966 és 1973 közötti Argentína, az 1964 és 1985 közötti Brazília, az 1947 és 1980 közötti Taiwan és az 1962–2011 közötti Burma sem.

Amint e visszatekintő minősítés egyértelművé teszi, az „autoriter rezsim" kifejezés ezek közül több esetben a katonai, forradalmi vagy másféle diktatúrák eufemisztikus megnevezése, vagy (mint például a Dél-Afrikai Köztársaság 1994-ig tartó ilyen besorolása esetében) az egyéb gonoszságok miatt kijáró elmarasztalás volt. Az is gyakori, hogy a csak speciálisan kategorizálható Hszi Csin-ping vezette „kommunista Kínát" hol totalitárius, hol pedig (újabban) autoriter államnak nevezik, az utóbbi esetben a Mao Ce-tung féle „kommunista Kínával" való kontraszt kiemelése végett. A kapitalizálódó-modernizálódó Kína esetében egyébként egy amerikai politológus, Robert A. Scalapino már az 1980-as években bevezette a „soft-autoritarizmus" kategóriáját, amit aztán egy időre elfelejtettek, majd újra felfedeztek, és mostanában egyre többen hasznosítanak, más, sokszor európai országokra alkalmazva.

… és e kör megállapításának módszere ♦ Általában azt lehet mondani, hogy az autoritarizmus ugyanolyan gyűjtőfogalom lett, mint amilyen valamikor a diktatúra volt, vagy amilyen manapság az autokrácia.[277] A fogalom ilyen széles körű alkalmazása nyilvánvalóan olyan sok elméleti problémát vet fel, hogy azokat lehetetlen megoldani. Ha a fenti Európán kívüli országok valóban egy kategóriába volnának sorolhatók a közép-, kelet- és délkelet-európaiakkal, akkor annak nem lehetne értel-

Islamism and Hegemony. Milton Park, Routledge, 2021. (többnyire török szerzőtől által írt munka, mely az „autoriter liberális rezsim" fogalmát a gazdaságpolitikán túl is használja; vö. III.11. fejezet).

[276] Aleprete, Michael E. et al: *International Dimensions of Authoritarian Persistence. Lessons from Post-Soviet States.* Szerk.: R. Vanderhill és M.l E. Aleprete. Plymouth, Lexington Books, 2013.

[277] Lásd például szakkönyvként Svolik, Milan W.: *The Politics of Authoritarian Rule.* Cambridge, Cambridge University Press, 2012.; egyetemi tankönyvként Brooker, Paul: *Non-Democratic Regimes.* London, Macmillan IHE, 2013., Ismeretterjesztő jelleggel lásd még Ezrow, Natasha M. – Frantz, Erica: *Dictators and Dictatorships. Understanding Authoritarian Regimes and Their Leaders.* London, Bloomsbury Publishing, 2011 (ugyanezen szerzőktől amerikai tankönyvként: *The Politics of Dictatorship. Institutions and Outcomes in Authoritarian Regimes.* Boulder, Co., Lynne Rienner Publishers, 2011). A kérédről tankönyvszerűen alapos áttekintést nyújt Frantz, Erica: *Authoritarianism.* Oxford, Oxford University Press, 2018. Az ázsiai környezetre összpontosítva lásd Dukalskis, Alexander: *The Authoritarian Public Sphere. Legitimation and Autocratic Power in North Korea, Burma, and China.* London, Routledge, 2017.

mes jelentést adni. Erre a szakirodalom – mely az utóbbi egy-két évtizedben valamilyen rejtélyes ok miatt mintha óvakodna a diktatúrakategória használatától – azzal reagált, hogy a fogalom tartalmát különböző módszerekkel igyekezett s igyekszik ma is szűkíteni, átalakítani, főleg pedig specifikálni, ami persze azt is jelenti: felparcellázni.

A politológiában és a jogtudomány politikai rendszerekre irányuló területein e probléma megoldására olyan új kategóriák születtek, mint például a

- hibrid rezsim,
- (neo)liberális autoritarizmus vagy autoriter liberalizmus,
- szultanizmus és neoszultanizmus,[278]
- választási vagy/és versengő autoritarizmus,[279]
- soft autoritarizmus,[280]
- autokratikus legalizmus,
- illiberális autoritarizmus, vagy általánosabban: illiberalizmus,
- populista autoritarizmus, vagy populizmus, valamint
- a tradicionális és a neoautoritarizmus

és hasonlók. Ezek közül a magyar tudományos diskurzusokban a hibrid rezsim[281] kategóriája terjedt el legszélesebb körben.

A fenti listához két kiegészítés. Az egyik: az autokratikus legalizmus[282] arra utal, hogy az alkotmányosság lebontása és a törvényesség felszámolása a formális alkotmányosság és a formális jogszerintiségként értett legalizmus révén is megvalósulhat, kb. úgy, ahogy a „visszaélésszerű alkotmányosság" koncepciójának kidolgozója állítja. E kategóriát azért sorolom ide, mert képviselői „autokratikus" alatt feltehetőleg „autoritert" értenek, ahogy ez manapság széles körben szokás. A másik: a fogalmi ellentmondásnak tűnő „liberális autoritarizmus"[283] a kategória használói szerint

[278] Ezekkel kapcsolatban lásd IV. rész néhány utalását.

[279] Vö. Schedler, Andreas: *Electoral Authoritarianism. The Dynamics of Unfree Competition*. Lynne Rienner Publishers, Incorporated, 2006.; Levitsky, Steven – Way, Lucan A.: *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes after the Cold War.* New York, Cambridge, Cambridge University Press, 2010. (közép- és kelet-európai fókusszal); és Unger A.: *id. mű* (1918) 5–16. (A „választási autoritarizmus" a hazai szakirodalomban rendszerint „választási autokráciának" mondják.)

[280] Lásd Fukuyama, Francis: Asia's Soft Authoritarian Alternative. *New Perspectives Quarterly.* 9. évf. 1992/2. sz. 60–64. (R. A. Scalapino elémélete vonatkozásában). Mai jelentéséről vö. Keane, John: '*Soft Authoritarianism*'. *A New Face of Electoral Democracy? Shalini Randeria interjúja John Keane-nel* (Podcsat). Genf–Bécs, AHCD–IWM, 2020. (www. graduateinstitute.ch)

[281] Lásd erről *Hibrid rezsimek. A politikatudomány X-aktái.* Szerk.: Böcskei Balázs és Szabó Andrea. Budapest, Napvilág, 2019.; Bozóki A. – Hegedűs D.: *i.m.* (2017) 7–32.; Gyulai A. – Stein-Zalai J.: *i.m.* (2016) 42–59.; Unger Anna: A hibrid rezsim fogságában. *Fundamentum.* 2022/1–2. sz. 23–35.; Gervasoni, Carlos: *Hybrid Regimes within Democracies. Fiscal Federalism and Subnational Rentier States.* Cambridge, Cambridge University Press, 2018. (Argentínára is kitekintve).

[282] Vö. Hugo, Javier Corrales: Autocratic Legalism in Venezuela. *Journal of Democracy.* 2015. 37–51.; Scheppele, Kim Lane: Autocratic Legalism. *The University of Chicago Law Review.* 85. évf. 2018/2. sz.. 545–583. és Mészáros Gábor: Az autokratikus legalizmus vége. *Fundamentum.* 2021/1. sz. 55–61.

[283] Lásd erről Somek, Alexander: Authoritarian Liberalism. *Austrian Law Journal.* 2. évf. 2015/1. sz.. 67–87. és – egy régi, klasszikus elemzésként, jelezve, hogy sok esetben nem az elmúlt évek fejlemé-

értelemszerűen „autoriter liberalizmus", vagy az is, ami elvileg ugyancsak fogalmi ellentmondásnak tűnik (amennyiben nem a régi „militáns liberalizmus" értelmében vesszük). Használói azt kívánják hangsúlyozni vele, nem ritkán az „erős állam" koncepciójának kíséretében, hogy a gazdasági szabad verseny és a költségvetési fegyelem megvédése érdekében a képviseleti demokrácia alkotmányos formát öltött intézményrendszere is korlátozható. Az illusztrációk rendszerint a Nyugaton túlról – így egyes ázsiai vagy dél-amerikai országokból, így például a Salvador Allende utáni Chiléből – származnak.

Mivel e minősítő kategóriáknak nehéz vagy szinte lehetetlen megtalálni a közjogilag is intézményesült megfelelőit, az államok tipizálása terén e sok érdekes, bár egyesek számára talán ijesztő fogalomnak – az utolsót kivéve – nem volt nagy közvetlen hatása az államelméletben: a tekintélyuralmi vagy más néven autoriter állam ezek révén legfeljebb jelzőket kaphatott, de nem lettek önálló altípusváltozatai.

Az utoljára említett fogalom – az autoritarizmus – annyiban kivétel, amennyiben az államra vonatkoztatva úgy használható, hogy megfeleltethető nekik egy II. világháború előtti, tehát régi vagy tradicionális,[284] tulajdonképpen tekintélyuralmi, és egy 2000 utáni, tehát mai,[285] gyakran új- vagy neoautoriternek mondott állam. Ez sokak szemében azt jelenti, hogy a mai autoriter államok a két világháború közötti (jellegzetesen közép-európai) tekintélyuralmi államok modernizált vagy (Oroszországot illetően) új változatai, melyek új jellemzőik alapján XXI. századi korunkkal is kapcsolatba hozhatók.

A fentebb vázolt kategorizáló folyamatban két olyan minősítés akad, amelyek önálló jelentésük mellett az autoritarizmus fogalmához is kapcsolódnak, s az államokra vonatkoztatva önálló osztályozó kategóriaként is szóba jöttek.

---

nyeiről van szó – Heller, Hermann: Authoritarian Liberalism? *European Law Journal.* 21. évf. 2015/3. Sz.295–301. (eredetieg németül: *Die Neue Rundschau*, 44. évf. 1933. 289–298., később In: Heller, H.: *Gesammelte Schriften.* Leiden, A. W. Sijthoff, 1971. 2. kötet: 643–653). Gazdaságpolitikai vonatkozásban lásd Berberoglu, Berch: *The Global Rise of Authoritarianism in the 21st Century. Crisis of Neoliberal Globalization and the Nationalist Response.* Milton Park, Routledge, 2020.

[284] Lásd M. Balázs Ágnes: The Traditional Authoritarianism of the Interwar Period (1920–1944). In: *Policy Agendas in Autocracy, and Hybrid Regimes. Comparative Studies of Political Agendas.* Szerk.: Sebők Miklós és Boda Zsolt. Cham, Palgrave Macmillan, 2021. 119–164.

[285] Vö. *The New Authoritarianism.* 1. kötet: *A Risk Analisys of the US Alt-Right Phenomenon.* 2. kötet: *A Risk Analisys of the Euoropean Alt-Rights Phenomenon.* 3. kötet *A Risk Analisys of the Corporat/Radical-Rights Axix.* Szerk.: Alan Waring. Stuttgart, [I]bidem-Verlag, 2019.

Az egyik a populista autoritarizmus,[286] vagy az autoriter populizmus,[287] melyből a populizmus-fogalom néha önállósodik, s az elemzésekben az mintegy abszorbeálja az állam autoriter jellegét. Egyes dél-amerikai országokra például már régóta elég csak annyit mondani, hogy ott az állam „populista", s azt szinte mindenki úgy érti: autoriter jellegű.[288] Ez azért lehet megtévesztő, mert a populizmusnak – túl azon, hogy inkább mozgalom, politizálási mód vagy érvelési patternek halmaza, semmint egységes intézményi *design* – nem minden változata antidemokratikus,[289] ami persze nem jelenti azt is, hogy a (mai értelemben vett) populista alkotmányosságelképzelések,[290] ne lennének egy-egy esetben, sokszor, vagy mindig[291] autoriter jellegűek.

A másik önállósodott minősítés az illiberalizmus. Ennek az államra vetített fogalma, az „illiberális állam" többek értelmezése szerint ugyanolyan vagy hasonló jelentéssel bír, mint az autoriter állam. Ha egy illiberális állam jogi, illetőleg alkotmányos formákba öntött csalással és átverésekkel kormányoz, ahogyan például azt Sajó András állítja a *Ruling by Cheating*[292] című könyvében, akkor – egy tekintélyvesztett korban legalábbis – a neoautoriter állam is ezt teszi, amikor a látszat kialakítása vagy fenntartása érdekében alkotmányos és jogi paravánokat épít maga köré. Az illiberalizmus ugyanakkor – szemben az autoritarizmussal – ambivalens viszonyban áll a demokráciával, különösen, ha szóba kerül az „illiberális demokrácia" (vagy inkább fogalmazzunk úgy: ha egy illiberális rendszerben valaki komolyan akarná venni a

[286] Lásd például Scoones, Ian – Edelman, Marc et al: *Authoritarian Populism and the Rural World.* New York, Routledge, 2021. (amerikai, török, spanyol és orosz irányokkal); Norris, Pippa – Inglehart, Ronald: *Cultural Backlash. Trump, Brexit, and Authoritarian Populism.* Cambridge, Cambridge University Press 2019. Tang, Wenfang: *Populist Authoritarianism. Chinese Political Culture and Regime Sustainability.* New York, Oxford University Press, 2016. (elméleti megfontolások az utolsó, 9. fejezetben).

[287] Példaként lásd Antal Attila: *The Rise of Hungarian Populism. State Autocracy and the Orbán Regime.* Brigley, Emerald Group Publishing, 2019. (lásd különösen az 1. fejezetet).

[288] Például ebben a műven: Burki, Shahid Javed – Edwards, Sebastian: *Dismantling the Populist State. The Unfinished Revolution in Latin America and the Caribbean.* Washington, World Bank Publications, 1996.

[289] Legalábbis ez az általánosan elfogadott vélemény. Lásd például Pappas, Takis: Populist Democracies. Post-authoritarian Greece and post-communist Hungary. *Government and Opposition.* 49. évf. 2014/1. 1–23. Ugyanígy: „Nem minden populista párt demokráciaidegen, és nem minden demokráciaidegen pártvezér populista. A görög Sziriza populista gazdasági programmal került kormányra, de végig megmaradt a demokrácia intézményi keretei között. Másfelől Orbán már akkor a Horthy-korszak autoriter parlamentarizmusának híve volt, amikor még nem szívott fel retorikájába populista elemeket", vö. Kis J.: *i. m.* (2019), 74. (27.j.).

[290] Lásd erről részletes további szakirodalmi utalásokkal kritikailag Szente Zoltán: A populista alkotmányosság mítosza Magyarországon és Lengyelországban. Populista vagy tekintélyelvű alkotmányosság? *Közjogi Szemle*. 15. évf. 2022/1. 11–26.

[291] Ezt az álláspontot lásd Halmai, Gábor: Populism, Authoritarianism and Constitutionalism. *German Law Journal.*20. évf. 2019/3. sz. 296–313.

[292] Vö. Sajó András: *Ruling by Cheating. Governance in Illiberal Democracy*. Cambridge, Cambridge University Press 2021. különösen 56–91. és 300–322.

demokráciát), vagy ha az lesz a kérdés, hogy az kapcsolatba hozható-e a demokrácia hanyatlásával.[293]

A dolog természetesen felfogható máshogy is. Például úgy, ahogy az autoriter és az illiberális gyakorlatok különbségét és átfedő voltát a 15. ábra mutatja.

15. ábra: Autoriter és illiberális gyakorlatok viszonya egy elemzés szerint[294]

Ha azonban ezt a gyakorlatfelfogást alkalmaznánk az államra, az szerintem az autoriter állam félreértése volna. Az elemzés szerzője, Marlies Glasius szerint „az orosz kormányzat homoszexuálisokkal szembeni elnyomó intézkedései" például „illiberálisak, de nem autoriterek".[295] Ám ilyet csak az állít, aki még nem gondolt arra, hogy az orosz kormányzat azért hozott elnyomó intézkedéseket a melegekkel szemben, mert úgy ítélte meg, hogy „ott és akkor" ezzel politikai támogatást s szükség esetén szavazatokat szerezhetett. Egy realista értelmezés szerint ezzel szemben az állam autoriter jellege messze szélesebb körre terjed ki, mint a felelősség eliminálása, bár ez utóbbi is beletartozik. Az állam szempontjából a fenti Venn-diagram két köre így valójában szinte teljesen egymásba csúszik, sőt, méreténél (fogalmi kiterjedtségénél) fogva az autoritarizmus köre mintegy abszorbeálhatja másikat. Ha – példának okáért – a parlamenti képviselők választásán vidéken csak nyíltan lehet szavazni (méltóság sérelme), az ugyanúgy autoriter s egyszersmind illiberális, mint az, hogy az a magyar állampolgár, aki Kolozsváron él, postára adhatja a szavazatát, aki pe-

[293] Vö. Pap András László: *Democratic Decline in Hungary. Law and Society in an Illiberal Democracy.* New York–London, Routledge, 2017.

[294] Glasius, Marlies: Illiberal Practices. In: *Routledge Handbook of Illiberalism.* Szerk.: Sajó András – Uitz Renáta – Stephen Holmes. New York – Abington, Routledge, 2021. (339–350) 343.

[295] *Ugyanott.*

dig Londonban, az nem (jogegyenlőség sérelme). Az autoriter állam és az illiberális politikai gyakorlat tehát szinte teljesen átfedi egymást, viszonyuk vizuálisan inkább úgy ábrázolható, ahogy azt a 16. ábra mutatja:

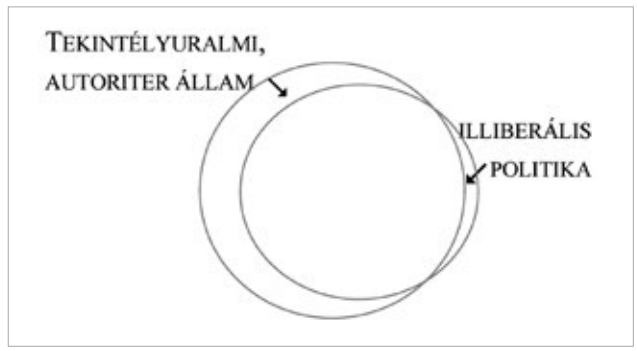

16. sz. ábra: Az autoriter állam és az illiberalizmus mint politikai gyakorlat viszonya

Az ellenvetések és ellenpéldák hosszasan sorolhatók, de célom itt nem egy konkrét elmélettel való vita. A példával inkább azt szerettem volna megmutatni, hogy az illiberalizmus-kérdés az államoknak az autoriter állam fogalmi körébe való besorolhatóságát illetően két fontos szempontot is felszínre hoz.

Az egyik: az eddig is magától értetődött, hogy a fent említett kb. tíz minősítő és két osztályozó kategóriával az elemzők egy ún. szürke zóna belső tagoltságát akarják kialakítani, és az adott rendszerek ottani mozgásának lehetséges irányait szeretnék feltérképezni, az azonban csak most lett nyilvánvaló, hogy egyáltalán nem mindegy, vajon e felparcellázni kívánt terület milyen pólusok között található. E szürke zónát ugyanis a régi vágású szerzők a demokrácia és diktatúra, a modernebbek az autokrácia és demokrácia (vagy alkotmányos demokrácia)[296] között gondolják el, e sorok írója pedig államtipológiai értelemben az alkotmányos demokráciát kialakító, illetőleg megtartó jóléti állam és a totalitárius állam közé helyezte (jelezve, hogy e sor nem fejlődési trend). E területek szervező elvei döntő módon fogják meghatározni annak az államtípusnak a tartalmát, ami ezek közé esik. A másik: a tekintélyuralmi vagy autoriter állam jellemzése elképzelhetetlen anélkül, hogy röviden ne térnénk ki az autoritás-fogalom tartalmi elemeire, s ennek révén a típus elnevezésének kérdésére.

[296] Lásd például Pap András: Constitutional Identity? The Hungarian Model of Illiberal Democracy. In: *A Quarter Century of Post-Communism Assessed* Szerk.: Fish, Steven M. Heidelberg, Springer, 2017. 161–186.

Tekintély és autoritás (fogalmi kérdések) ♦ Az államtípus elnevezésben szereplő „tekintély" és „autoritás" arra utal, hogy a társadalom politikai integrációja, illetőleg az államcélok megvalósítása során a hatalom archaikus jellegű tényezőinek, így az erőnek, az akaratnak és a fölérendeltségnek nagyobb szerepe van, mint a konszenzusnak és az önkéntes megegyezésen alapuló kooperációnak. Az autoriter állam inkább a hatalmi befolyás, a tekintély és a kényszer révén éri el céljait, semmint az együttműködésre építve koordinál. Inkább tiszteletre és engedelmességre tart igényt, semmint önkéntes kooperációra ösztönöz. Inkább centralizál, semmint decentralizál; s inkább az államhatalom kiterjesztése révén old meg problémákat, semmint a lokális szerveződéseket segíti. S mivel ezt a modern államfejlődés meghatározott korszakában teszi, ezért – legalábbis látszat szerint – tekintettel van a polgári állam már létező intézményeire is.

Maga az autoritás ókori eredetű szó; a rómaiaknál (vö. lat. *auctor, auctoritas*) – amint az Hannah Arendt tanulmányából tudható[297] – a múlt és hagyomány erejéből táplálkozó tekintélyre utalt; e gyökerekkel való kapcsolata mára szinte teljesen feledésbe merült. A fogalom későbbi, főleg a francia politikai kultúrába ágyazott XIX. századi fejlődése során felvett jelentéselemek mára ugyancsak elfelejtődtek. Az autoritás magyar megfelelője rendszerint a „tekintély", a „hatalom" és a „jogszerű hatalom", de az ezek egyikével sem azonos, bár mindegyikükre utal.

Az autoritás azt jelenti, hogy valaki olyan helyzetben van s környezetével olyan a viszonya, hogy szavait különösebb indokolás és külön igazolás nélkül is érvényesnek tekintik. S ez akkor is igaz, ha e szavak általános normák vagy egyedi parancsok. Mondhatjuk úgy is: aki autoritással bír, annak akarati megnyilvánulásai mások számára külön egyedi indokolás nélkül is kötelező előírások. Szavainak érvényessége, beleértve azok kötelező voltát is, annak függvénye, hogy egy bizonyos beszélőtől erednek, akiről a címzett már korábban elismerte vagy kénytelen volt elismerni, hogy szavai megkülönböztetett figyelemre tarthatnak igényt. A beszélőnek tehát tekintélye van, s pusztán azért, mert bizonyos jellemzőkkel rendelkezik.[298] A szavak megkülönböztetett figyelemre méltó voltának elismerése egyfajta „elfogadás"; ám nem feltétlenül „beleegyezés".

[297] Arendt, Hannah: Mi a tekintély? (eredetileg: What is authority, 1968). In: Arendt, H.: *Múlt és jövő között.* Ford.: Módos Magdolna. Budapest, Osiris – Readers International, 1995. (100–150.) különösen 101–107. és 131.

[298] E felfogás kiindulópontként Richard B. Friedman elméletét veszi alapul; vö. Friedman, R. B.: On the Concept of Authority in Political Philosophy. In: *Concept in Social and Political Philosophy.* Szerk.: R. E. Flathman. New York, Macmillan, 1973. Részletesebben kifejtve lásd Takács P.: Államtan [II]. *id. kiad.* (2011) 139–144. A kérdéshez lásd még Green, Leslie: *The Authorithy of State*. Oxford, Clarendon Press, 1986. Az ittenitől eltérő felfogásként lásd Györfi Tamás – Hegyi Szabolcs: Autoritás és legitimitás. In: *A mérsékelt állam eszméje és elemei.* Szerk.: Bódig Mátyás és Györfi Tamás. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2002. és Löffler Tibor: *Hatalom – autoritás – legitimitás. Elméletek és elméletkritika.* Szeged, JatePress, 2010.

Autoritás és hatalom ókor óta változó fogalmi viszonyához elég itt annyi, hogy a modern korban létez*het* hatalom autoritás nélkül, és autoritás hatalom nélkül. Az autoritás nélküli hatalmi rend lehetősége azzal függ össze, hogy a modern társadalmakban – amint a konzervatív gondolkodók, néha kifejezetten fájdalmasan mondani szokták – lehanyatlott a tekintély, eltűnt a világból az autoritás, s mindenki „a maga urává" vált.[299] Ennek bizonyos következményei kellő politikai érzékkel természetesen még orvosolhatók volnának, ám maga a jelenség mégsem az, mert az „autoritás eltűnése" pusztán felszíni kifejeződése és jele egy mélyebb és ennél is jelentősebb tendenciának: annak, hogy a modernitással eltűnik a világból az állandóság. Ahol minden folyamatosan változik, ott nagyon kevés olyan dolog marad, ami az állandóságot és a hagyományt képviselné. S az állandósággal eltűnik a szilárd értékrend által nyújtott biztonság érzése is. Ezt mindenki úgy éli meg, mint valami hiányt, a konzervatívok pedig egyenesen pótolni is szeretnék valamivel. Az erre irányuló törekvés, ha nem is mindig, de sokszor hatalmi eszközöket alkalmaz, és ahogy Hans-Georg Gadamer fogalmazott: „a vak engedelemre" nagyobb hangsúlyt fektet, mint az ész kritériumának alávethető, mindig megvitatható szempontokra. A vak engedelmesség azonban elvileg és ideális esetben nem tartozik az autoritás lényegéhez, sőt – mind Gadamer is mondta – „a valódi autoritás nem szorul rá, hogy autoriter módon lépjen fel".[300] Mindezt fogalmazhatjuk úgy is, hogy nem minden autoriter, ami erős autoritásra épül, és az autoritás sem mindig és nem feltétlenül autoriter, amikor elvileg az lehetne.

Az ilyen finom filozófiai distinkciók valóságos összefüggései egy-egy konkrét történelmi kontextusban jobban megvilágíthatók és szemléltethetők. Közismert például, hogy Franciaországban a II. világháború utáni alkotmányos reformot kivitelező és az erős nemzeti államot megteremtő Charles de Gaulle 1958 utáni rendszerét, a gaulle-izmust sokan autoriter rendszernek tartják.[301] Ez azonban nem a legszerencsésebb minősítés. A „Le Général"-ként (Tábornokként) ismert államférfi kétségtelenül nagyra értékelte a tekintélyt, gyakran a hatalom hangján beszélt, sőt személy szerint autoriter politikát folytatott, de távol állt attól, hogy autoriter államot építsen ki. Miközben többször megnyerte a választásokat (11 évig volt „kormányon"), új alkotmányt vezetett be, melynek alapján a nép közvetlen választáson köztársasá-

[299] Lásd például Molnár T.: *i.m.* (1998), passim.

[300] Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer.* Ford.: Bonyhai Gábor. Budapest, Gondolat Kiadó, 1984. (eredetileg: 1960.) 199–200. és 420.

[301] Lásd például Loewenstein, Karl: *Verfassungslehre*. Tübingen, Mohr Siebek, [4]2000. (a *Political Power and Governmental Process.* University of Chicago Press, 1957, német fordításaként) 430–442., Soós Eszter [Petronella]: Charles de Gaulle és a karizma mindennapivá válása. *Politikatudományi Tanulmányok.* Szerk.: Antal Attila. Budapest, k.n., 2012. 23–48. Lásd még a kérdésről Enyedi Zsolt – Körösényi András: *Pártok és pártrendszerek.* Budapest, Osiris Kiadó, 2004. (a „Digitális tankönyvtár 2001" alapján: 9.3).

gi elnöknek választotta, irányításával Franciaország jólétben élő nagyhatalom lett, mégsem számolta fel a sajtószabadságot, a politikai pluralizmust és a konstitucionalizmust. Vagyis kijelenthető: komoly autoritást épített fel, rendszere mégsem lett autoriter. Vitathatatlanul tekintélye volt, melyet akart, csinált, s mellyel élt, de nem hozott létre tekintélyuralmi államot.[302]

Keletkezés ♦ A tekintélyuralmi államok jellegét illetően sok mindent megmagyaráznak kialakulásuk történelmi körülményei is, bár ezekre csak vázlatosan utalhatok itt.

Amint a fenti példákból látható, ezen államok első formái az I. világháború utáni Közép-, Kelet- és Dél-Európa országaiban, illetőleg a Baltikumban – összességében tehát a Nyugat perifériáján – jöttek létre. Kialakulásuk azzal függött össze, hogy a XX. század elejére az általános választójog kiterjesztése s amögött a demokratizmus követelménye, de legalábbis igénye ezekben a régiókban is visszavonhatatlanná vált. A háborús időkben megerősödött baloldali radikális mozgalmak sikerei – túl azon, hogy polgári és szocialista forradalmakba torkolltak – további demokratizálódási hullámokat sejtettek: választójogot követeltek a nőknek, a közügyekbe való beleszólás jogát a szakszervezeteknek, fórumot és a szólás lehetőségét az ifjúságnak s így tovább. Mindez – figyelemmel a század második évtizedének végét jellemző forradalmi hullámra, majd a nagy gazdasági világválságra – hosszabb távon megkérdőjelezte a politikai stabilitás és nyugalom lehetőségét. E társadalmak uralkodó csoportjai a stabilitás megteremtése érdekében az autoritáshoz fordultak, mely azáltal volt képes a hagyományos értelemben vett rendet biztosítani, hogy korlátozta a demokrácia további terjedését és a szabadságjogok további kiterjesztését. Ez persze az adott viszonyok között azt is jelentette: korlátozták a társadalmi kérdések megvitatásának és az érdemi politikai vitáknak helyt adó parlamentarizmust és az ehhez nélkülözhetetlen sajtónyilvánosságot is. Mivel a stabilitás és a rend az adott kor nemzetközi államközössége számára is fontos volt, az – néhány általános kritika ellenére – hallgatólagosan elfogadta, sőt anyagi eszközökkel, így népszövetségi kölcsönnel és más módokon támogatta, a szomszédos totalitárius államok egy része pedig kifejezetten szövetségeseinek tekintette ezen államokat.

E rendszerek létrejöttének második hulláma először Oroszországban jelent meg, egy ehhez strukturálisan nagyon hasonló korban, a 2000-es években. Felbukkanása nyilvánvalóan a Szovjetunió összeomlását és széthullását kísérő társadalmi és poli-

[302] Ennél némileg bonyolultabban, mégis hasonló eredménnyel magyarázható Donald Trump 2017 és 2021 közötti elnöksége, akinek a populizmusa mögött felsejlő, de legalábbis feltételezhető szándékok úgy értelmezhetők, hogy megváltoztatta ugyan a kormányzás politikai stílusát, de az amerikai állam intézményi struktúráját nem alakította át. Szerette volna, de nem tudta átalakítani – mondanák néhányan, talán okkal.

tikai sokkal függött össze. Egyrészt azzal, hogy az 1990-es években kiépült polgári társadalmi rend és az új orosz állam Borisz Jelcin elnöksége idején érdemben nem tudta integrálni azokat a nemzeti, politikai és kulturális egységeket, amelyeket azelőtt évtizedeken keresztül erővel tartottak egyben. Másrész azzal, hogy viszonylag hamar kiderült: az új világ gazdasága, melyet az egykori állami tulajdont megszerző oligarchák uraltak, a globalizálódó világgazdaságon belül versenyképtelen lett, otthon viszont hatékonyan tudta akadályozni az állami funkciók teljesülését. Harmadrészt megingott az ország nagyhatalmi szerepe is: a II. világháború egykor dicsőséges győztes hatalma már-már a világpolitika másodhegedűse lett. Mindez sokakat arra ösztönzött, hogy fogadjanak el egy olyan rendet, illetőleg vegyenek részt annak kiépítésében, amely „rendet vágott" az oligarchák között, megoldást ígért a mindennapi élet problémáira, s bár korlátozta a demokratikus és szabadságjogokat, viszonylagos biztonságot adott, és gyarapodást ígért. Akik pedig nem akarták ezt önként elfogadni, azokat „nógatták" egy kicsit: a koncentrált médiából rájuk ömlő propagandával irányították gondolkodásukat, a választási eredmények „korrekcióival" kiigazították döntéseiket, a politikai tér átstrukturálásával és más, a politikai gyilkosságokig és ellenzéki vezetők bebörtönzéséig is elmenő eszközökkel kijelölték lehetőségeiket.

Az új rendszerek kiépítése során Oroszországban, de Kelet- és Közép-Európa más államaiban, így Fehéroroszországban, Magyaroroszágon, Szerbiában és másutt felhasználták a kommunista rendszer összeomlása során és után felerősödött nacionalizmusok következményeit is. Így például az általános ún. identitáspolitikai fordulat keretében a társadalmak jelentős része nem is elsősorban érdekeik érvényesítését várta el vezetőiktől, hanem azt, hogy azonosságtudatuknak megfelelő biztonságos környezetet teremtsenek számukra. Mindehhez egy világméretekben is kibontakozó populista politikai trend teremtett tágabb környezetet, melynek egy ideig a nyugateurópai képviselői is sikereket értek el, ami sokak szemében a képviseleti demokráciák közeli végét valószínűsítette.

Magyarországon, miközben a nyugati mintakövetés keretében 1990-ben kialakított új piacgazdaság a mindennapokban milliók számára nem kínált a réginél kívánatosabb perspektívát (s így azt sem tudta elérni, hogy a társadalom többsége bizonyos jóléti előnyök reményénél értékesebbnek tekintse az abban biztosított jogokat), a már önmagában is nehézkesen, sőt, sok diszfunkcióval működő posztkommunista alkotmányos demokrácia 2002-től, majd 2006-tól folyamatos delegitimációs támadások alatt állt. A 2008-ban kezdődött, de évekig elhúzódó pénzügyi-gazdasági világválság aztán megpecsételte az 1990-ben kialakult rendszer sorsát, amennyiben az országgyűlési választásokon a szavazatok szűk többségével 2010-ben olyan politikai erőt juttatott alkotmányozó pozícióba, amely az autoritást többre értékelte a recsegve-ropogva működő demokráciánál, és – az európai uniós csatlakozás keretében közvetlen külső környezetté vált országok anyagi támogatásával, illetőleg hallgató-

lagos hozzájárulásával – egy ún. lopakodó rendszerváltozás[303] keretében néhány év alatt átalakította az államot.

Scheiring Gábor elemzései alapján – aki a hazai és nemzetközi szakirodalom alapos áttekintése mellett vizsgálta a kérdést – azt mondhatjuk, hogy a 2010-es fordulatban három tényező játszott döntő szerepet: a hazai politikai elitek „kínálata", az általuk kínált javakra vonatkozó társadalmi „kereslet", valamint a világgazdasági rendszer. E sok szempontból plauzibilis elmélet szerint az elitek különböző megfontolásokból el kívántak térni az alkotmányos demokratikus rendtől, és aláásták az úgynevezett (ám nem a legszerencsésebb módon elnevezett) „liberális konszenzust". Ez Scheiring szerint a „kínálati oldalon", mintegy „felülről" sértette a demokráciát, s lényegében – mint mondja – „normaszegés" volt. Az alkotmányos demokrácia szabályainak megszegése – értelmezem. A „keresleti oldalon", vagyis a társadalom felől e demokráciát az állampolgári kultúra minősége gyengítette le, vagyis az, hogy sem Magyarország, sem a régió sok más országa nem tudott megküzdeni a politikai kultúra antiliberális deficitjének történelmi örökségével. Vagyis e régióban a társadalmak nem rendelkeznek azokkal a demokratikus értékekkel, beállítódásokkal, habitussal stb., amelyek az alkotmányos demokráciát is magába foglaló intézményrendszer fenntartásának és működtetésének a feltétele. A világgazdasági rendszernek pedig annyiban volt szerepe, hogy annak törvényszerűségei miatt nem volt sikeres a régió modernizációja, ami – a technokrata rendszerekkel együtt – az egyébként is depolitizált társadalom alkotmányos anómiájához vezetett.[304]

Az elemzés nehézségei ♦ A tekintélyuralmi állam és az autoriter politikai rendszer jellemzőinek megállapítása több okból is kihívást jelent az elemzők számára.

Az egyik az, hogy e jellemzés elkerülhetetlenül relatív és negatív fogalmakban mozog, márpedig azok könnyen a bizonytalanság vagy befejezetlenség látszatát kölcsönzik az elemzésnek. Az összehasonlításon alapuló relatív fogalmak miatt az elemzők kénytelenek fokozatokra utalni, ám azokat csak hozzávetőlegesen tudják meghatározni. Az ilyen államokban – mondják például – van ugyan politikai versengés, de az „korlátozott"; a kormányon lévő csoportoknak van ugyan ellenzéke, de az „gyenge"; miközben a pluralizmus „mérsékelt"; az ideológia „nem túl erős" és így tovább. Hogy az ellenzék „ilyen gyenge" és miért, a versengés „milyen mértékben

[303] A fogalommal és a jelenséggel kapcsolatban lásd Salzborn, Samuel: Schleichende Transformation zur Diktatur. Ungarns Abschied von der Demokratie. *Kritische Justiz. Vierteljahresschrift für Recht und Politik.* 48 évf. 2015/1 sz. 71–82. és Varol, Ozan O.: Stealth Authoritarianism. *Iowa Law Review.* 100. évf. 2015.1673–1742.

[304] Részletesebben s itt-ott az ittenitől némileg eltérő hangsúlyokkal (valamint a szerző új államtípus-kategóriájának plauzibilitását vitatva) lásd Scheiring Gábor: *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2019. 23–33.

korlátozott" és hogyan, a pluralizmus „mennyiben mérsékelt" és miért, azt ilyenkor nem tudjuk meg.[305] A negatív meghatározás azt jelenti, hogy ezeket az államokat elsősorban azzal lehet jellemezni, ami az egyik vagy a másik oldal felől szemlélve hiányzik belőlük. A negatív definiálás módszerét alkalmazta például a régi magyar jogi szakirodalomban Egyed István is, amikor az elsők egyikeként, 1935-ben leírta a jelenséget. A „tekintélyi kormányzatokkal" bíró államok – mondta – szakítottak „a liberális-demokratikus felfogással, a parlamentarizmussal, a pártok váltakozó uralmával, az osztályok szembeállításával, a koalíciós kormányzás rendszerével, az egyéni alapjogok túlzott hangoztatásával és a felelőtlen testületi intézkedéssel".[306] Manapság ugyanezt, relatív fogalomhasználattal vegyítve, így fogalmazzák: az ilyen rendszerekben még akkor sincs meg a valóban szabad választás lehetősége, ha a választók időről-időre szavaznak arról, hogy ki kerüljön kormányra, és lesz bennük valamilyen ellenzék is. Bár ezek nem szabad rendszerek – teszik hozzá –, ám nem a nyílt és tömeges erőszakon alapulnak: nem börtönöznek be vagy hurcolnak koncentrációs táborokba ezreket politikai nézeteik miatt, miközben persze kétségtelenül sokakat elnyomnak vagy korlátoznak valahogyan. Ugyanígy, negatív meghatározás ez is: az autoriter államokban a hatalmon lévők a monopolizált médián keresztül egyfelől sokak torkán lenyomják az uralmuk fenntartásához szükséges propagandatételeket, vagy a kommunikációs teret uralva hatékonyan megtiltják bizonyos témák megtárgyalását, ám nem tesznek kizárólagossá és uralkodóvá egyetlen ideológiát.

Nos, a sok negatív és relatív megfogalmazásnak az az oka, hogy ezeket az államokat egy ún. köztes térben kell specifikálni, de úgy, hogy mindkét „szomszédjuktól" (például alkotmányos demokrácia, totalitarizmus) elhatárolhatók legyenek, s esetleg ki lehessen bontani belső változataikat is.

Az elemzési nehézségek másik oka, hogy koncepcionális szinten kell eldönteni: az ilyen államokat vajon sajátos, önálló struktúraként vizsgáljuk-e, vagy több rendszerhez is társulni képes hatalomgyakorlási módszerek és technikák halmazaként, esetleg egy sajátos politikai stílusként elemezzük,[307] netán egy szokássá vált politikusi viselkedést keressünk bennük. A különbséget Ch. de Gaulle vagy D. J. Trump fenti példája jól érzékelteti, s annak kapcsán jeleztem álláspontomat. Ehhez itt csak annyit teszek hozzá, hogy ez is egy sajátos paradoxonhoz vezet: ahhoz, hogy azonosítsuk a struktúrát, meg kell figyelni a módszereket és a stílust, s ahhoz, hogy megál-

[305] Hasonló ehhez az a még manapság is széles körben használt fordulat, miszerint az ilyen államok választási rendszerében az egyik oldal felé „lejt a pálya!", de hogy hány százalékos is az a lejtő, 1 vagy 71, arról nem sokat tudunk meg.

[306] Egyed István: Az új államrendszerek és a magyar alkotmány. *Magyar Jogászegyleti Értekezések és egyéb tanulmányok* [Budapest] 3. évf. (1935) klny., 6.

[307] Lásd például Glasius, Marlies: What authoritarianism is… and is not. A practice perspective. *International Affairs*. 94. évf. 2018/3. sz. 515–533., aki (szerintem tévesen) politikai stílusként jellemzi vizsgálata tárgyát.

lapítsuk a módszereket és a stílust, ismerni kell a struktúrákat is. Ehhez jön még az a sokféleképpen megválaszolt kérdés, hogy az új autoritarizmusban vitathatatlanul és látványosan szerepet játszó illiberalizmus[308] és populizmus[309] vajon konstitutív eleme, esetleg alapja-e az ilyen rendszereknek, vagy csupán származékos jellemzője, esetleg következménye. Fentebb ennek kapcsán is jeleztem és indokoltam a szerintem helyes választ.

Egy harmadik nehézség az állam és jog ezen rendszereket jellemző azon sajátosságából adódik, hogy nem lehet konzekvensen különválasztani az állami intézményeknek a jogi pozitivizmus értelmében vett közjogi és politikai aspektusát, illetőleg a politikai rendszernek a közjogi dimenzióban megjelenő állami és jogi aspektusait. Ezért az ilyen államok a jogtudománynak a jogi pozitivizmushoz kötődő módszereivel nem elemezhetők hatékonyan; a jogászi megközelítés keretei közötti vizsgálatukhoz a szociológiai elemekkel vegyített alkotmányjog,[310] azaz egyfajta szociokonstitucionalizmus, vagy a társadalmi-politikai elemeket a jogi fogalmakba inkorporáló jogszociológia[311] nyújtja a leghatékonyabb eszközöket. A módszertani nehézségek ellenére, vagy talán épp ezért, az ilyen államok, főleg pedig politikai rendszereik jellemzésének széles körű szakirodalma van.

Strukturális és funkcionális jellemzők ♦ Mint említettem, ezek az államok az I. világháborút, illetve az azutáni forradalmakat követő történelmi helyzetben – a 2000 után megújult változataik pedig a kommunista rendszerek összeomlása után – stabilitást, nyugalmat és szilárd kormányzást (mai kifejezéssel: kormányozhatóságot) kívántak teremteni,[312] a konfliktusok lehetséges elkerülésére, vagy legalábbis

[308] Lásd ebben a kontextusban Antal A.: *i. m.* (2019) 3. rész; García, H. A. – Frankenberg, G.: Authoritarian Structures and Trends in Consolidated Democracies. In: Routledge Handbook of Illiberalism. *id. kiad.* (2021) 164–174.; Dimitrijevic, Nenad: Illiberal Regim Types. In: *ugyanott,* 121–141.

[309] Lásd ebben a kontextusban Halmai, Gábor: Populism or Autoritarism? A Plaidoyer against Illiberal or Authoritarian Constitution. In: *Constitutional Populism*. Szerk.: Krygier, M. – Czarnota, A. – Sadurski W. Cambridge, Cambridge University Press, 2022. 366–399., és Bugarič, Bojan: Populist Constitutionalism – between Democracy and Authoritarianism. *ugyanott* (2022), 27– 66. Lásd még Szente Z. – Gárdos-Orosz F.: Constitutional Effect of Populism in EU Member States 2010–2020. In: *Populism and Contemporary Democracy in Europe. Old Problems and New Challenges.* Szerk.: Andreu, J. M. C. – Simonelli, M. A. Kn. [Svájc], Springer, 2022. 113–136.

[310] Lásd például Jakab, András: Informal Institutional Elements as Both Preconditions and Consequences of Effective Formal Legal Rules: The Failure of Constitutional Institution Building in Hungary. *American Journal of Comparative Law.* 68. évf. 2020. 760–800., számos további szakirodalommal, és Sólyom P. – Kovács Á. – Győrfi T. – et al: A magyar alkotmánybírák ítélkezési gyakorlatának változásai az autokratikus fordulat idején – empirikus elemzés. *Fundamentum.* 25. évf. 2021/1. különszám 75–92.

[311] Lásd Fleck Zoltán: Changes of the Judicial Structure in Hungary – Understanding the New Authoritarianism. *Osteuropa-Recht*. 64. évf. 2018/4. sz. 583–599.

[312] „A kormánynak helyre kell állítania az egész vonalon a tekintély elvét… Mert a tekintély elvétől függ a kormányzat nyugodt szilárdsága" – fogalmazott egy magyar miniszterelnök kb. két héttel hiva-

mérsékelésére törekedtek. S mivel a képviselet elvén alapuló polgári államban az érdekek állami szinten elsősorban a parlamentben jelennek meg és ütköznek össze, a tekintélyuralmi államok egyik legfőbb jellemzője a parlamentarizmus korlátozása lett.

A parlament mint intézmény természetesen továbbra is az állami élet látszólagos középpontjában maradt, hiszen annak felszámolása és egy másfajta szervvel történő helyettesítése, ami a totalitárius államot jellemzi, egészen más minőséget eredményezne. A tekintélyuralmi államok ezzel szemben a hagyományos polgári állam látszatát megtartva arra törekszenek, hogy a legfontosabb kérdések ne a parlamentben dőljenek el, vagy ha már azok egyikét-másikát ott is tárgyalják, azt legalább ne annak plénumán tegyék, s ha esetleg ez sem elkerülhető, akkor legalább ne kerüljön sor „acsarkodó" nyilvános vitákra. A parlamentarizmus korlátozásával együtt jár a kormány felelősségének csökkentése, esetleg eliminálása, a parlament elé kerülő ügyek tárgyi körének szűkítése, amit az alkalmi és részleges korporativizmus egészíthet ki.

Néhány példa. Lengyelországban például már az 1926-os alkotmány számos kérdésben megvonta a parlamenttől a kormány ellenőrzésének jogát, az 1935-ös pedig prezidenciális rendszert vezetett be, és az elnök fennhatósága alá helyezte a kormányt, a hadsereget, s bizonyos értelemben még a bíróságokat is. Litvániában az 1928-as alkotmányt nem egy alkotmányozó szerv, s nem is a parlament fogadta el, melyet egyébként Smetona elnök egy évvel azelőtt feloszlatott, és 1936-ig nem írt ki választásokat, hanem az államfő és a kormány miniszterei hirdették ki. Spanyolországban Franco 1942-ben, a polgárháború kezdetének hatodik évfordulóján visszaállította ugyan a parlamentet, de a hatalommegosztás hiánya miatt az nem a spanyol nép befolyásának eszköze lett, hanem egyfajta korporációs nagytanács. Portugália 1933-as alkotmánya szerint a miniszterelnök – aki történetesen 1932-től 1968-ig töltötte be ezt a pozíciót – csak az államelnöknek volt felelős, s nem a parlamentnek. Ausztriában Dollfuß kancellár 1933-ban betiltotta a politikai pártokat, s miután az alkotmánybírságot már évekkel azelőtt ellehetetlenítették, egy új, hivatásrendi alkotmányt oktrojált az államra, miközben egy önmagának adott felhatalmazás alapján szükségrendeletekkel kormányzott. Az ún. rendeleti kormányzás, melyre ezekben az államokban igen gyakran sor kerül, általában is a „parlamentarizmus logikájának" megfékezésére szokott irányulni.

A kormány parlament előtti felelősségének csökkentése ugyancsak sokféle módon kivitelezhető; teljes eliminálásának legbiztosabb eszköze mindazonáltal annak elérése, hogy mindig a kormányzó párt nyerje meg a soron következő választásokat, ami a „korlátozott pluralizmus"[313] viszonyai között nagy valószínűség szerint bekö-

talba lépése előtt a programbeszédében. Lásd *Bethlen István gróf beszédei és írásai.* Budapest, Genius, 1933. I. kötet, 155–156.

[313] Linz, J. J.: *i.m.* (1964) 255. és *i.m.* (2000) 159

vetkezik. Ennek megteremtése rendszerint a média korlátozása és a propaganda kiépítése szintjén kezdődik, a politikai pártszerkezet manipulálása szintjén folytatódik (vagy fordítva), végül a kulturálisnak mondott hegemónia megteremtésével zárul. E három szint eszközrendszere gyakran keveredik is: a legveszélyesebb pártokat és a sikeresnek tűnő ellenzéki vezetőket például gyakran a tömegmédia és a propaganda révén lehetetlenítik el, de e cél elérését segíthetik az állam pénzügyi ellenőrző szervei (például költségvetési vizsgálatok nyomán kiszabott alaptalan vagy diszkriminatív bírságokkal), rendészeti hatóságai (bizonyos személyek vegzálásával), sőt, igazságszolgáltatása és bíróságai is. Oroszországban például – miután külföldi ügynöknek minősítik, vagy más hamisságokkal vádolják – könnyen börtönbüntetésre ítélik az ellenzék esélyes vezetőit, ahogy legutóbb Alekszej A. Navalnijjal, korábban Mihail B. Hodorkovszkival tették.[314] Vagyis a sikerhez a pártokat nem mindig kell betiltani, elég megnehezíteni vagy lehetetlenné tenni a választásokon való indulásukat,[315] esetleg titkos alkukat[316] kell kötni velük, de meg is lehet bírságolni néhányukat szabálytalan gazdálkodás miatt. S ha mindez kevés, informátorok megfizetésével vagy álellenzéki csoportok, ún. kamupártok létrehozásával, azaz zavarkeltéssel is meg lehet őket osztani, elérve, hogy ne tudjanak, sőt ne is akarjanak összefogni a kormányzó erők ellen.

A korlátozott pluralizmus tehát azt jelenti, hogy vagy nincsenek versenytársak, vagy ha vannak, azok esélytelenek, így semmilyen politikai erő nem képes rendszerkritikus új alternatívát beilleszteni a kormányzó erők által kínált lehetőségek közé. Ennek gyakori társadalom-lélektani következménye az, hogy a közéleti kérdésekhez és azok nyilvános megvitatásához a reményvesztettség érzése társul. A végeredmény egy sikeresen kiépített autoriter államban az, hogy – a totalitárius rendszerekkel

[314] Sokat mondó, hogy Hodorkovszki pere – más, politikai célokkal is rendelkező egykori „jelcini oligarchák" pereivel együtt vagy azok nélkül – ma már a világ „híres pereit" összefoglaló gyűjtemények bevett fejezete, Szókratész, Danton, Eichmann és mások társaságában. Lásd például Sakwa, Richard: The Trials of Khodorkovky in Russia. In: *Political Trials in Theory and History.* Szerk.: Meierhenrich, Jens – Devin O. Pendas. Cambridge, Cambridge Univerity Press, 2017. 369–393.

[315] Lengyelországban az 1935-ös alkotmány és az azt kiegészítő választási szabályok szerint a képviselőjelöltek listáját csak az önkormányzat képviselőiből álló kerületi gyűlések készíthették el. Ezek a gyűlések viszont csak a belügyminiszter által kinevezett megbízott vezetése alatt tanácskozhattak. Ennek alapján a gyakorlatban a lengyel parlamentbe nem került be ellenzéki képviselő.

[316] Ezek talán legismertebbike a magyar Bethlen-Peyer paktum. Rövid történeti áttekintése Képes György: Száz éves a Bethlen–Peyer-paktum. A szociáldemokrata párt nagy visszatérése? *Jog.Történet*. Az MTA–ELTE Jogtörténeti Kutatócsoport (ELKH) blogja. 2021. december 20. (https://mtajogtortenet.elte.hu). A paktum lényege, hogy a „magyar királyi kormány" 1921 végén titokban megállapodott az akkor még illegális szociáldemokrata párt vezetőségével, hogy legalizálják a párt működését, és indulhatnak a parlamenti választásokon, ahol a helyek maximum 10%-át meg is szerezhetik, ha ennek fejében lemondanak a közalkalmazottak és bizonyos más foglalkozási csoportok tagjainak szervezéséről, politikájuk vidéki népszerűsítéséről, felhagynak a tömegsztrájkok szervezésével, nem terjesztenek köztársasági propagandát és nem bírálják a hivatalos külpolitikát.

szemben – megmaradnak a legális ellenzéki pártok, melyek – ahogy újabban nálunk mondják – „elbábozzák" szerepüket, de az állam normál üzemmódjában valójában egyiknek sincs érdemi esélye arra, hogy kormányra kerüljön. A kormányzó párt számára az ellenzék így szerény kontrollt jelenthet ugyan, de alternatívát nem. Ezt néha úgy mondják, hogy létezik parlament, de nem működik a „parlamentarizmus logikája", ami igaz is, mert e logika – a parlamentnek felelős kormányzás mellett – a politikai váltógazdálkodásra épül. A radikálisnak minősített pártok illegalitásba kényszerítésére (betiltására) főleg a régi tekintélyuralmi államokban került sor; a mai viszonyok között a fentebb sorolt finomabb eszközökkel semlegesítik ezeket. Az ellenzék két csoportjának megkülönböztetése azonban ma is jellemző. Ami régen a „legális-illegális" kettősség volt, az ma (például az orosz politikai nyelvben) a „külső és belső ellenzék" megkülönböztetése: a belső vagy házi ellenzék az, aki nem fogja vagy nem tudja alapjaiban megváltoztatni a fennálló rendet, a „külső ellenzék" tagjai azonban felforgatók, idegen hatalmak ügynökei, hazaárulók stb., ezért – mind mondják – szabadságjogaikban korlátozhatók és hangadóik bebörtönözhetőek is.

A korlátozott pluralizmus megvalósításához alakítgatni, olykor egyenesen manipulálni kell a választójogot is, aminek ugyancsak széles eszköztára van. A skála egyik végén a választójog kiterjesztésének lassítása vagy akadályozása áll (például régen a nők esetén magasabb életkori határ előírásával), „közepén" az egyhelybenlakási, vagyoni vagy műveltségi cenzusok megemelése, a leadott szavazatok értékének (különböző regisztrációs listák és lajstromok alkalmazásával való) egyenlőtlenné tétele, a levélszavazás lehetőségének szelektív biztosítása és hasonlók találhatók, a másik végén pedig olyan eszközökkel találkozunk, mint a gerrymandering (a választókerületek határainak a kormányon lévők érdekeit szolgáló átrajzolása) és a szavazás titkosságára vonatkozó modern demokratikus elv törvényi szintű megsértése. Ezek vagy egy részük valamilyen kombinációját a szóban forgó országok csaknem mindegyikében alkalmazták és alkalmazzák ma is. Sokan úgy tudják, hogy a nyílt szavazás a két világháború közötti időszakban már afféle hungarikum volt, mert csak Magyarországon létezett (1938-ig). Ez azonban tévedés: ismerték és gyakorolták Portugáliában is, nemcsak az az államfő megválasztásakor, hanem az egyik parlamenti kamara tagjainak választása esetén is.[317] A titkosság megsértése manapság választási bűncselekménynek számít, de a fülkében lefényképeztetett szavazólapokról és más technikákról szóló pletykák azért időről-időre lábra szoktak kapni. A választójog formális manipulálásának legdurvább eszközeinek alkalmazásától ugyanakkor a neoautoritárius rendszerek már csak azért is képesek tartózkodni, mert tudják: manipulálni a szavazatokat urnába bedobó kezeket (fejeket) is lehet.

[317] Lásd Salazar [A. O.]: *Békés forradalom.* Ford.: Lovass Gyula. Budapest, Athenaeum, 1940. és (Ottlik György bevezető tanulmányával) 1941. 40.

A tekintélyuralmi államokban a választások mindazonáltal mégiscsak fontos politikai események, már-már ünnepek. Ez azért van, mert itt is jelentős funkcióik vannak. Ez nem a szelekció, hanem az *akklamáció:* a pajzsra emelés, a sokaság tetszésének és örömének üdvrivalgással való kinyilvánítása a győztes választás után, mely újabban a médiában zajló triumfálás részeként zajlik. A modern akklamáció a hatalmi hierarchia csúcsán álló vezető közvetett vagy közvetlen megerősítése és pozíciója vitathatatlanságának felmutatása, vagyis legitimálása. A választás nem egyszerűen versengés, hanem a vezér és az általa képviselt politikai erők „népi támogatásának" a győzelem általi megerősítése. A szóban forgó országokban ezért hangsúlyozzák, hogy a választási győzelem „felhatalmazást ad" a cselekvésre, s a győztesek e jogi lehetőséget ilyenkor azért teszik – rendszerint a média révén – a nép gondolatkörében elevenné, hogy jelezzék: e lehetőséggel majd élnek is. A választás továbbá felhasználható a kormányzó párton belüli személyi változások igazolására is. Hiszen a kormányok az autoriter államokban is megtépázódhatnak, ha meg nem is buknak, s az uralkodó párton belüli erőviszonyok változását ilyenkor lehet a legkönnyebben a kormányzati struktúra változásaiba átfordítani.

A képviseleti intézményeket a szóban forgó országokban gyakran korporatív elemekkel vegyítik. A két világháború között ilyenek voltak például a hivatásrendi, a szakmai és egyházi szempontokat érvényesítő felsőházak, később pedig az informális vagy formális érdekegyeztető fórumok. Az ilyen állam döntési központjai ennél jóval szűkebb személyi körre kiterjedő, formális és informális elemeket vegyítő, alaktalan, a nyilvánosságban nem megjelenő szervezetek. Sajátos esetekben, például a mai Lengyelországban, ennek legfontosabb központja nem is állami szerv, s aki dönt, nem visel ugyan állami hivatalt, de mások végrehajtják elhatározásait.

Az autoriter államok szinte minden területen az elődeiknél határozottabban központosítanak, s a parlament helyett többnyire az elnöki vagy más néven nevezett kormányzati központokban centralizálják és koncentrálják a hatalmat. Az orosz autoriter állam kiépülését egy magyar elemző, Szilágyi Ákos például így írta le: „Putyin, hatalomra kerülve, fokozatosan – a nyílt konfrontáció lehetőség szerinti elkerülésével, jobbára tárgyalásos úton, konszenzusra törekedve – az összes független hatalmi központot ellenőrzése alá vonta, maga alá rendelte, ha pedig ez mégsem sikerült, akkor egyszerűen megtörte vagy felszámolta ezeket a független és ezért a monolitikus hatalomgyakorlásra nézve potenciálisan veszélyes politikai vagy üzleti erőközpontokat (például a választási törvény megváltoztatásával; új hatalmi szinteknek a föderatív struktúrába való beékelésével; csúcshatóságok létesítésével; támogatások, kedvezmények, jogosultságok megvonásával; végső esetben pedig az ügyészség mozgósításával, és a leginkább »renitens« oligarchák elrettentő célzatú

letartóztatásával, perbe fogásával, emigrációba kényszerítésével vagy börtönbe juttatásával."[318]

A valóságos választási alternatívák hiánya következében a tekintélyuralmi államoknak rendszerint még akkor is megkérdőjeleződik a demokratikus jellege, ha ők maguk – mint azt főleg a megújult változataik teszik – ezt állítják magukról, és azt a demokrácia valamilyen, például a vezérelvre épülő felfogása (vö. vezérdemokrácia)[319] alapján esetleg így is gondolják. Ahol vannak szavazások, de nincs érdemi választás, ott a demokrácia látszatát azért még meg lehet teremteni, például (gondosan megválasztott tematikájú) népszavazásokkal, népi vagy nemzeti konzultációkkal, és a vezető személyében megtestesülő, a média révén pedig explicitté tett és terjesztett népies vonások megfogalmazása után annak hangsúlyozásával, hogy a vezér „közülünk való".

A autoriter államok többnyire antiliberális politikát folytatnak, amit „szeméremből" vagy megtévesztésből néha illiberálisnak (nem-liberálisnak) mondanak. Akárhogy is mondják azonban, a dolog azt jelenti, hogy erős bennük az ellenzékkel, a szabadelvű ellenzékkel és a kisebbségekkel szembeni intolerancia. Ez az emberi jogok és a polgári szabadságjogok kisebb-nagyobb mértékű korlátozásában vagy megsértésében is kifejezésre jut, ideértve a rendszerrel akárcsak a súrlódások szintjén is szembekerülő ún. civil jogvédők korlátozását, megbélyegzését, esetleg tevékenységük betiltását is. Az antiliberális társadalom- és jogpolitika ellenére az autoriter rendszerek nem vetik meg a neoliberálisnak mondott gazdaságpolitikát.

A polgári szabadságjogok korlátozása terén az egyik legsúlyosabb sérelem a sajtószabadságot éri: az ilyen rendszernek már a kiépítése is csak úgy lehetséges, ha korlátozzák a hírek és vélemények sajtó útján való szabad terjesztését. Ez rendszerint egy szelektív nyilvánosság létrehozásával történik (hiszen a hivatalos cenzúra az államok kiépítésének korában politikailag már snassz), ami olyan változatos technikákkal érhető el, mint egyes sajtótermékek „gleichschaltolása", a médiahirdetések piacának kontrollja, a rádiófrekvenciák hatósági elosztása során érvényesített diszkrimináció és így tovább. A legmesszebbre e tekintetben is Oroszország ment, ahol a „korlátozás" a szabad média képviselőinek gyakori meggyilkolását is jelentette; a legismertebb eset Anna Politkovszkajáé,[320] aki éppen más újságírók meggyilkolásá-

[318] Szilágyi Ákos: *Túlirányított demokrácia. Oroszlecke*. Pozsony, Kalligram, 2011. 225. A putyini rendszer későbbi fejlődéséről és dinamikájáról lásd Sz. Bíró Zoltán: *Putyin Oroszországa*. Budapest, Noran Libro, 2019.

[319] A vezérdemokráciáról általában lásd Körösényi A.: Vezér és demokrácia, *idézett kiadás* (2005), konkrétan és hazai vonatkozásokkal Körösényi András: Weber és az Orbán-rezsim. Pplebiszciter vezérdemokrácia Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*. 2017/4. sz. 7–28.

[320] Meggyilkolása előtt néhány héttel befejejett könyve – melyben lépésről-lépésre mutatta be a rendszer kiépítését, ideértve az ellenzéki politikusok megfélemlítését (megveretését), az oligarchák garázdálkodását és az ál-ellenzék létrehozását – nyugaton jelent meg. Magyarul lásd Politkovszkaja, Anna: *Orosz napló*. Ford.: Szieberth Ádám. Budapest, Athenaeum, 2018. Az orosz rendszer kiépíté-

ról írt egy könyvet, amikor 2006-ban moszkvai liftben lelőtték, mert nem tudták a kiépülő rendszerhez idomítani. A sajtó országonként változó mértékű korlátozásai általában a szólásszabadság biztosítása (s gyakran ennek a sajtószabadság „bizonyítékaként" való felmutatása) egészíti ki, amit csak háború esetén korlátoznak. Metaforikusan kifejezve: egy autoriter rendszerben ki lehet mondani bizonyos igazságokat, bár nem lehet azokat terjeszteni, s aki a rendszer alapvető érdekeit veszélyeztető igazságokat hangosan mond ki, sőt az adott lehetőségeken belül még terjeszteni is próbálja, annak nem attól kell félnie, hogy leverik a veséjét (miként egy „rendes" totalitarizmus klasszikus korszakában szokás), hanem attól, hogy lehallgatják a telefonját, és turkálni fognak bankszámlájában.

A szelektív nyilvánosságot és korlátozott sajtószabadságot a legtöbb ilyen államban egy hangos – és a modern elektronikus média korában költséges – propagandagépezet létrehozása és működtetése kíséri. A propaganda jelentőségét már a két világháború közötti rendszerek megfigyelői is felismerték. Ottlik László például a rá jellemző társadalom-lélektani érzékkel így írt róla: a propaganda „ereje nem abban van, hogy intelligens érvekkel meggyőz, hanem abban, hogy az ellenállást egyre fokozódó szuggesztióval megtöri". Ha valamit folyamatosan sulykolnak, akkor a megcélzott emberekben előbb-utóbb „megérlelődik a meggyőződés, hogy az ellenállás céltalan, és ezer indokot fog keresni arra, hogy »behódolását« saját lelkiismerete előtt igazolja".[321] A propagandára többen megértően tekintenek, mondván: az autoriter államok ezzel ellensúlyozzák a fizikai erőszak-alkalmazás területén jellemző „visszafogottságukat", ami megkülönbözteti őket a totális államoktól. A visszafogottság persze nem önkéntes, hanem inkább az ún. homlokzatépítés része. A szóban forgó államok ugyanis nem cserélik le a hagyományos polgári állami intézményrendszert, hanem afféle *façade*-ként: homlokzatként megtartják, mint ami jól elfedi a valóságos hatalmat és annak működési módját.

Az új, elsősorban a 2000 után autoriter irányba fordult államok esetén felvetődő vitatott kérdés, hogy szükségképpen oligarchikusak-e. A következő rész első fejezetében bizonyos fogalmi pontosítások mellett kifejtem, hogy ez gyakori, de nem szükségszerű. Vannak olyan autoriter államok, például Lengyelország, amelyek nem oligarchizálódtak lényeges mértékben. Az oligarchák persze sok autorirer rendszerben meghatározó tényezők, bár valójában – bár erről néha ők maguk sem tudnak –valójában strómanok, ami azt is jelenti, igen könnyen lecserélhetők. Akik ezt

sében nagy szerepet játszó politikai gyilkosságokról – egykori kémek és hírszerzők megmérgezéséről, maffiamódszerekkel történt kivégzésekről (ahová a szerző Politovszkaja esetét is sorolja; vö. 123– 144.), oligarchák szállodai ablakon történő kidobálásáról, csecsen terroristák felhasználásáról és hasonlókról lásd Knight, Amy: *Orders to Kill. The Putin Regime and Political Murder.* New York, St. Martin Press, Thomas Dunne Books, 2017.

[321] Ottlik László: *Bevezetés a politikába* (eredileg Budapest, Királyi Magyar Nyomda, 1941.) részlete: *Politikatudományi Szemle.* 2002/1–2 sz. (301–311) 302.

nem veszik tudomásul, és esetleg önállóságra, netán politikai befolyásra akarnak szert tenni, azok könnyen szembekerülnek a politikával, és a tapasztalat szerint – amint annak az orosz Hodorkovszkij, a magyar Simicska Lajos és sokan mások a megmondhatói – szinte mindig veszítenek. Az oligarchák többsége – Borisz Berezovszkij, Mihail Prohorov vagy Roman Abramovics – nagyon jól tudja, hogy milyen következménnyel jár az, hogy vagyona nem a szabad piacon keletkezett, hanem a politikai gyorsnaszádok farvizén, s ezért engedelmeskedik. A szóban forgó országokban egyébként – már csak történeti okoknál fogva is – a szokásosnál jellegzetesen magasabb szintű a korrupció, amivel az érintett társadalmak szégyenlősen egyetértenek, mert nem tudják, hogy az (amint Karl Kraus fogalmazott) rosszabb, mint a prostitúció: amíg ugyanis az utóbbi csak egyvalaki erkölcseit veszélyezteti, addig az előbbi egy egész országét tönkreteszi. Szociológiai tény, hogy a korrupció együtt jár a nepotizmussal, és kontraszelekcióhoz vezet.

A kontraszelekció nemritkán a közélettel kapcsolatban kialakított hamis toposzok elfogadásának kényszerű deklarálása révén zajlik. Ezek lehetnek jellegzetes gyűlölködés-szituációk (mai hazai példával éve migránsozás, sorosozás, buzizás), melyeket a magyar társadalom vonatkozásában régebben a filozófus Hamvas Béla elemezgetett, vagy közéleti kommunikációt megalapozó „közösségi hazugságok", amelyek működését Bibó István mutatta ki meggyőzően. „A kiegyezéses, majd utóbb az ellenforradalmi magyar közéletben – fogalmazott Bibó a Horthy-korszak vonatkozásában – sem miniszter, sem községi jegyző, sem bankelnök, sem ipartestületi elnök, sem akadémiai elnök, sem tanfelügyelő nem lehetett olyan ember, aki döntő pillanatban nem volt hajlandó vagy nem volt képes egy rendeletben, egy fegyelmi határozatban vagy egy pohárköszöntőben magáévá tenni a közösségi hazugságoknak azt a rendszerét, melyen ez az egész közélet felépült. Lehet, hogy csak kis engedmény kellett hozzá, de már ez a kicsi is megindította a fordított kiválasztás [kontraszelekció] folyamatát, mert a legigazabb, legszenvedélyesebb és leglényeglátóbb emberek számára már ez is lehetetlenné tette, hogy hazugsághoz adjanak igaz erőket. Hosszú lejáratra pedig ez a fordított kiválasztás az egész közösség vezető rétegét kicserélte, s logikusan vezetett egész vezető rétegünk erkölcsi és értelmi lezülléséhez."[322]

Minden oligarchához kiterjedt kliensi hálózat kapcsolódik, a legalitás és a jogszerűtlenség világa közötti átjárásokkal, s a különböző érdekcsoportok foglyul is ejthetik az államot *(state capture)*, ami abban áll, hogy folyamatos befolyást szereznek a jogalkotásban, és informális, rejtett módszerekkel csak számukra megfelelő törvé-

[322] Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: *Bibó István összegyűjtött munkái.* 4 kötet. Szerk.: Kemény István és Sárközi Mátyás. Bern, Európai Protestáns Szabadegyetem, 1981–1984. 1. kötet, (255–288) 277–78.

nyeket fogadtatnak el. Erre kivételesen a rendezetlen alkotmányos demokráciákban is sor kerülhet (mint például az 1970-es évek Olaszországában vagy a mai Dél-Afrikai Köztársaságban), de tipikus módon autoriter környezetben valósítható meg.

A tekintélyuralmi államok önmagukat alkotmányos rendszereknek tekintik, sőt elfogadják az alkotmányosság valamilyen eszméjét is. Az alkotmányos demokrácia modelljétől eltérően ugyanakkor előszeretettel használják a jogot, gyakran a büntetőjogot a hatalom tekintélyének védelmére. A joghoz való viszonyuk ugyanolyan ellentmondásos, mint a totalitárius rendszereké, bár e tekintetben kevesebb torzulást idéznek elő. A jogot politikai célok elérését segítő eszköznek tekintik, de nem veszik teljesen semmibe: amint az egyik elemző mondja, idegenkednek ugyan a joguralom *(rule of law)* követelményeitől, de „a jog révén" *(rule by law)*, vagyis a jogot felhasználva szeretnek uralkodni. Ezzel persze belefutnak egy kellemetlen ellentmondásba is: a joguralom és a jogállamiság híveinek mutatják magukat, s ezért fenn kell tartaniuk a független bíróságok látszatát, amelyek – jogellenes eszközökkel történő megregulázásukig legalábbis – független bíróságként is viselkedhetnek. A jog és a hatalom ellentmondását az autoriter államokban különböző módszerekkel próbálják feloldani, mint például a speciális ügyekre szabott, személyükben jól szelektált bírókkal működő különbíróságok világa, a bírói kinevezések személyi kontrollja, sági és a bíróságok igazgatásának szoros felügyelete.

A tekintélyuralmi államokban a főhatalmat jelentő személyt vagy személyi kört mindig többféle társadalmi csoport támogatja, akikkel ők rugalmasan, időről-időre változóan és gyorsan kötnek szövetséget. A XX. század közepi Spanyolországban például a falangisták, a monarchisták és az egyházi vezetők voltak Franco leghűségesebb támogatói – egy meglehetősen heterogén társaság, akikkel a Caudillo különkülön kötötte az alkukat és „csendes szövetségeket", tehát módja volt arra is, hogy megossza őket. Efféle csendes szövetség volt a már említett magyar Bethlen–Peyer-paktum is. E különalkuk és csendes szövetségek már csak azért is könnyen megszervezhetők, mert az az autoriter államok – szemben a totalitáriusokkal – nem a folyamatos és aktív népi támogatásra, hanem csak a kialakított rend passzív elfogadására építenek.

Természetesen a fennálló rendet passzívan elfogadó attitűdöket is „elő kell állítani" és fenn kell tartani valahogyan, s ebben döntő szerepe van a társadalmi kérdések terén kialakuló közgondolkodásnak. A szakirodalmat gyakran megosztó kérdés, hogy e rendszereknek van-e egyáltalán egységes és domináns ideológiájuk? A problémát az veti fel, hogy egyfelől e rendszerek gyakran hasznosítják az érzelmi alapú nemzeti legitimációs mechanizmusokat, másfelől viszont az imént említett támogató szövetségek pragmatikus jellegűek (kölcsönös előnyökön nyugvók), ezért gyakran és gyorsan módosulnak. Ez utóbbi miatt úgy tűnhet, hogy az ilyen rendszereknek nincs uralkodó ideológiájuk. (Az ideológiamentes politikai szövetkezés szerepe miatt a régebbi szakirodalomban az autoriter állam kiépítésére irányu-

ló törekvéseket alkalmasint *boulangizmus*nak nevezték.)[323] Akárhogy is foglaljunk azonban állást az ideológia kérdésében, annyi mindenképpen megállapítható, hogy az e rendszerek mögött álló csendes szövetséget könnyebb úgy nemzeti egységnek feltüntetni, ha a politikai rendet a nép és vezetője egybeolvadásaként gondolják el. „A vezetőnek a nép akaratát kell keresnie – mondta például Franco többször is, s ezt azért tehette, mert az ilyen államok a nép irányában gondoskodó (paternalista) rendszerként értelmezik önmagukat (hogy ne kelljen gyámkodó demokráciát mondaniuk). A tekintélyuralmi államok legitimációjában nagy szerepe van a vezető személye iránti önkéntes lojalitásnak (főleg Linz kategóriái szerinti tradicionális autoritarizmus esetén), szemben a hivatalnoki és katonai változattal, ahol inkább bizonyos hivatalnoki körök pragmatikus szövetségére épülő engedelmességi kötelezettségtudat teremti meg a rendszer alapját. Ez utóbbira Putyin rendszere lehet példa, ahol a szilovikok[324] természetesnek veszik a hatalmi eredményt hozó vezető iráti feltétlen engedelmességet. Az autoriter rend a elfogadtatásában többen a populizmus szerepét hangsúlyozzák, ami persze nem ideológia, de döntő szerepe lehet a közgondolkodás elfogadó attitűdjeinek kalakításában.

Az új autoritarizmus abban is különbözik a régitől, hogy erőteljesebben érvényesül benne a populista legitimáció, s ennek következtében könnyebben és szélesebb körben tud elfogadtatni megtévesztő látszatokat. Továbbá a réginél gyorabban és rugalmasabban alkalmazkodik a környezeti feltételekhez, amiben a tömegmédia mellett hatékonyan használja fel a szociális médiát. Ennek és más technológiáknak a következtében sokáig eredményesebb volt a kényszerítő és erőszakos politikai folyamatok színfalak mögé rejtésében is. Ideig-óráig könnyebben illeszkedett a globalizált nemzetközi rendszerbe, az e téren elért sikereit azonban e nemzetközi rendnek a legutóbbi európai háborúval összefüggésben megfigyelhető sérülései egy pillanat alatt semmivé tették. S végül, mivel az autoritást egy olyan korban juttatja szóhoz, amelyben a modernitás ezernyi tényezője gyengíti és rombolja a tekintélyt, az ilyen államok egy-egy megoldása, különösen a vallással összefüggő ügyek és egyházpolitika terén, a felvilágosodás hagyományait őrző szemlélők számára kifejezetten anakronisztikusnak tűnik.

[323] Boulanger-t az orléans-isták, a bonapartisták, a royalisták, sőt a baloldaliak is támogatták, tehát egy nagyon heterogén csoport állt mögötte, s nacionalista-populista felhangok mellett ő így is képes volt (rövid időre) tömegeket mozgósítani.

[324] A szilovikok – kb. „erőemberek" (vö. or. сила: *erő*) – a rendvédelem, a honvédelem és a titkos információszerzés (titkosszolgálat) területén működő állami fegyveres testületek és szervezetek vezetői, akiknek döntő szerepe volt és van Putyin rendszerének kiépítésében, illetőleg fenntartásában. Lásd róluk Szilágyi Ákos: *id. mű* (2011) 214–225. (Sziloviki: „erő-emberek" az erőtlen államban).

A fenti szöveg forrása:

Takács Péter

AZ ÁLLAMOK RENDSZERTANA ÉS TIPOLÓGIÁJA

Államelméleti elemzés

Gondolat Kiadó
Budapest, 2023

Tartalom

Előszó 9
Köszönetnyilvánítás 23

I. RÉSZ
BEVEZETŐ: ALAPFOGALMAK

1. Rendszerezés, tipizálás, klasszifikáció 25
2. Rendszer és „rendszerben gondolkodás” 33
3. Rendszerek és változásaik: rendszerváltozások 46
4. Két hagyományos kategória: államforma és államtípus 62

II. RÉSZ
AZ ÁLLAMFORMA ÉS AZ ARRA ÉPÜLŐ RENDSZEREZÉSEK ÁTALAKULÁSA

1. Az államforma fogalma 65
2. Az államok főbb formái: „-archiák”, „-kráciák”, „-izmusok” 88
3. A kormányzás formái: kormányformák, kormányzati rendszerek 106
4. A politikai-jogi rendszerező kategóriák (újjá)születése a XVIII–XIX. században 134
5. Régi-új elemek a hagyományos klasszifikációs rendben (XX–XXI. század) 149

III. RÉSZ
AZ ÁLLAMTÍPUS ÉS A MODERN ÁLLAM PROBLÉMÁJA. A LEGUTÓBBI ÉVSZÁZAD ÚJ ÁLLAMTÍPUSAI

1. Az államtípus mint az államelméleti rendszerezés alapkategóriája 180
2. Főbb történeti és koncepcionális államtípusok 188

3. Az állam kétféle felfogása és ennek tipológiai következményei 216
4. A modern állam fogalma, kialakulása és főbb jellemzői 221
5. Nyugaton a helyzet mindig változik: a legutóbbi száz év új államtípusai 269

IV. RÉSZ

EGY KLASSZIFIKÁCIÓS REMAKE KÍSÉRLETE. ALKALMI MÉLYFÚRÁSOK A RENDSZEREZŐ ÉS TIPIZÁLÓ ELMÉLETEK TÖRTÉNETÉBEN

1. A teokráciától az oligarchián át a maffiaállamig és vissza 356
2. Egy különleges timokrácia: a harag és gyűlölet állama 386
3. Az államformák igazolhatósága és a középosztály apoteózisa 391

V. RÉSZ

MONARCHIÁK ÉS KÖZTÁRSASÁGOK, ROJALISTÁK ÉS REPUBLIKÁNUSOK

1. Monarchiák és köztársaságok 403
2. Monarchiák és köztársaságok között: a köztes államformákról 427
3. A republikanizmusról 451
4. Magyar republikánusok, magyar köztársaságok 466

Tárgymutató 507
Névmutató 515